

Osmanlı'da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek...

Sevilay KAYGALAK*

*"...tarihçiler olarak, bu ülkenin dışında ve Batı Avrupa'nın dışında tarihin genişleyen ufkunu hesaba katmama kusurumuzla daha çok ilgileniyorum."*¹

Giriş

Max Weber'in, kelimenin tam anlamıyla bir kentsel topluluğun yalnızca Avrupa'da ortaya çıkmış olduğu iddiasının, Türkiye'deki kent tarihçiliği alanındaki Avrupa merkezci-liberal yaklaşımın temellerini de atmış olduğunu söylemek mümkündür. Ortaçağ sonlarının siyasal-tüzel özerkliğe sahip kentsel komünlerini, batıya özgü bir kapitalizm biçiminin habercileri olarak gören Weber, kapitalizmin gelişmesinde bu denli önemli rol oynadığını belirttiği "gerçek kentsel topluluğu" oluşturan elzem unsurları şöyle sıralamıştı: alışveriş ve ticaret ilişkilerinin görece hakimiyeti, bunun yanında bir kale, bir pazar, yerel bir mahkeme, kolektif bir kimlik ruhu, kısmi bir özerklik ve seçimleri, yerel halkın katılımıyla gerçekleşmiş olan bir yönetsel yapı (2000:91). Avrupa dışındaki coğrafyalarda Avrupa'dakinin benzeri bir kentsel gelişmenin önünde *esrarengiz*² engeller tanımlayan ve kenti, Batı Avrupa'ya özgü bir şey olarak kavramsallaştıran Weber'in (2000:114) bu yaklaşımına karşı gelişen

* Araş.Gör., A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

¹ Carr, E.H. (1996) Tarih Nedir?. çev.Misket Gizem Gürtürk. 5.baskı, İstanbul:İletişim. s.176

² Yazarın kendi sözcüğüdür.

İslam kenti tarihçiliği, Osmanlı kentlerinin incelenmesinde yaygın olarak başvurulan kuramsal çerçeveyi oluşturur. Söz konusu çerçeve, Weber'e karşı, fakat onun kavramsallaştırmasına pek de karşıt olmayan tarzda, başka bir "ideal tip" inşasına dayalı, tarih dışı ve benzersiz bir "İslam Kenti" tanımını temel alan geniş bir literatürün ürünüdür. Bu literatür, Weber'in Avrupa merkezci ve kültürelci bir bakış açısıyla ortaya attığı 'İslam Kenti' kategorisini reddetmekten daha çok, onun, (ayrık bir form olarak) 'gerçekte' ne olduğuna odaklanmış çok sayıda çalışmayı barındırır. Elinizdeki çalışma, Osmanlı kent tarihinin, Weberci ya da İslam kenti tarihçiliğinin kültürelci yaklaşımlarının ötesinde, coğrafi ve kültürel çeşitliliği de ortaya koyacak biçimde, daha evrenselci ve maddeci bir yaklaşımla nasıl yazılabileceği sorusuna yanıtlar arıyor. Nitekim Bizans, Selçuklu ve Arap geçmişinin getirdiği değişik kültürleri ve çok geniş bir coğrafyayı barındıran Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kentsellik olgusunu anlamaya ve açıklamaya dönük bir çaba için, bu yaklaşımların ne denli sınırlayıcı olduğu ortadadır. Bu çerçevede, söz konusu yaklaşımların sınırlılıkları üzerine bir tartışma yürüterek Osmanlı kentini, evrensel tarihin bir parçası olarak görmemizi kolaylaştıracak bir bakış açısı geliştirmeye çalışacağım.

1. Weber ve *İslam Kenti*'nin Sınırları

1960'larda Ira Lapidus, 13. ve 16. yüzyıllar arası Suriye ve Mısır'daki kentsel yaşamı incelerken İslam kentine ilişkin ilk genellemeleri yaptı (1969; 1970). Albert Hourani ise, M.S. 7. yüzyıldan günümüzün tekil dünya toplumunun oluşumuna değin (İspanya, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Anadolu, Irak, İran, Orta Asya ve Hindistan gibi coğrafyalarda) varlığını sürdüren bir 'İslam kenti'nden söz etmekteydi (1970:10-11). Abu-Lughod, her ne kadar, bir ideal tipleştirmeden uzak durarak daha esnek ve geniş bir çerçeve önermiş de olsa, İslam'ın bir ideoloji ve pratik olarak çeşitli coğrafyalarda kendisini dışı vuran bir kent anlayışına sahip olduğunu iddia etmişti (1989:195). Osmanlı kentleri üzerine yapılan sonraki araştırmalarda da 'İslam kenti' kategorisini reddeden bir yaklaşımla sık olarak karşılaşmıyoruz. Örneğin, Stefan Yerasimos, İslam hukuku ve onun kente yönelik bölümünün birleştiriciliğinden yola çıkarak (1996:10), Osmanlı kentini bir İslam kenti olarak tanımlıyor (1996:17). Yine yakın zamanda yayımlanmış olan *Osmanlı Kenti* (Yapı Kredi Yayınları, 2001) adlı kitabın yazarı Maurice M. Cerasi'ye göre de, diğer Müslüman kentlerinden ayırt edilmesini sağlayacak özgün bir biçim ve kendine has bir anlam veren öğelerin sayısı oldukça fazla da olsa, Osmanlı kenti, sonuçta bir İslam kentidir (2001: 23).

Kuşkusuz, kentin içinde şekillendiği kültürel coğrafyayı oluşturan İslam, gerek mimari gerekse toplumsal düzenlemeler açısından kentsel biçim ve işleyişler üzerinde belirgin bir etkiye sahipti. Fakat bu durum, İslami kentleri³ Avrupa'dakilerden "daha

³ Metin içerisinde "İslami kent" adlandırması yeni bir ideal tipleştirme için değil, sadece sözü geçen kent ya da kentlerin İslam özelliğine vurgu yapmak üzere kullanılıyor.

az kentli” yapmamaktaydı. Oysa ki, ‘İslam kenti’ kavramı etrafında dönen tartışmalar, açık ya da gizil olarak bu tarz bir bakış açısının ifadesidir.

Avrupalılara özgü olarak tanımlanan akılcılığın, bir modern çağ olgusu olduğu ve Ortaçağ Hıristiyan Avrupası’nda da dinin kentsel toplumsal yaşantı üzerindeki etkisinin görmezden gelinmesi ise başka bir sorun olarak karşımıza çıkar. Bilindiği üzere, Ortaçağ kentinde, Hıristiyanlık kentin kurumsal, ekonomik ve sosyal karakterinin gelişmesinde temel bir rol oynamıştı. Toplumun katı hiyerarşik örgütlenmesi içinde en başta gelen, ekonomik ve ahlaki gücü elinde tutan Kilise idi (Pirenne, 1937:12). Bu yüzden Henri Lefebvre, Ortaçağ (ya da feodal) kentsel mekanını tanımlarken en önemli fark olarak dinin bu sistem içindeki belirleyici rolüne dikkat çeker (1994: 236). “Din, politik bir mekan olarak beliren Ortaçağ kentinin temel düzenleyici ilkesiydi” (Lefebvre, 1994: 240-241).

Her ne kadar Weber, Hıristiyanlığın, İslamdan farklı olarak, kabileciliği yıkmak yoluyla, modern kent kültürünün oluşumundaki katkısından söz etse de, bu, İslami kentlerde (geleneksel kolektif düşünme ve eyleme biçimlerinin ötesinde) ayrı bir kentlilik bilincinin gelişmemiş olduğu anlamına gelmiyor. Nitekim Osmanlı kenti tarihçilerinden Özer Ergenç, daha 16. yüzyılda Osmanlı Anadolu kentlerinden biri olan Bursa’da böyle bir kentlilik bilincinin ortaya çıkmış olduğunu yazar (yayımlanmamış doçentlik tezi, 187).

Aslında, Yakın Çağ Avrupası kentleriyle (ki onun da ancak Batısı ile sınırlı kalmış olan örneklerden yola çıkarak varılmış bir ideal tipleştirme ile), kapitalizm öncesi Yakındoğu’nun (Ortadoğu ve Kuzey Afrika) kentlerini, İslami bir kimlik altında toplayarak karşılaştırırken, Weber’in kafası, modern Avrupa’nın akılcı, bürokratik, endüstriyel toplumunun nasıl oluştuğu sorusu ile meşguldü. Weber, Avrupa’nın bu yönde bir gelişme göstermesini olanaklı kılan özel koşullara sahip olduğunu iddia ediyor ve ‘dini, geleneksel değerlerden bağımsız’, özerk ve kendi kendini yöneten kentsel birliklerin varlığını da bunun en önemli kanıtı olarak görüyordu. Bu şekilde, kenti, kapitalizmin Batı Avrupa’da ortaya çıkma koşullarını açıklamak üzere kullanırken, onu yalnızca Batı’ya özgü bir ideal tip olarak kavramsallaştırmaktan ve Yakındoğu kentlerini ise sadece İslami özellikleriyle, benzersiz ve değişmez olarak tanımlayan oldukça kültürelci ve aynı zamanda tarih-dışı bir yaklaşıma girmekten kaçınmadı. Oysa başka bir çalışmada, Weber, bu tarz bir yaklaşımın sınırlayıcılıklarının farkında olarak, onları aşan bir bakış açısı sergilemekteydi. “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” başlıklı çalışmada yer alan şu satırlar, O’nun, modern (kapitalist) kenti ortaya çıkaran koşulları, toplumsal ve iktisadi ilişkiler düzeyinde aramış ve sınıf terimleriyle açıklamaya çalışmış olduğunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir:

Bütün dünyada toptan ve perakende, yerel ve deniz aşırı ticaret ile uğraşan tüccarlar vardır, önödemesiz satışın her türü yapılmaktadır, hiç olmazsa bizim [Batı'nın] 16. yüzyıldaki bankalarımıza benzer işlevleri yerine getiren çeşitli bankalar vardı; deniz kredileri, deniz ticareti ve bunun yol açtığı tür alışveriş ve birlikler sürekli ilişkiler olarak yaygındı (1997: 19)

... sivil pazar olanakları, birlikler, loncalar ve **kent ile köy arasındaki her türlü hukuki fark** her yerde ortaya çıktığı halde, Batı dışında hiç bir yerde “burjuva” ve “burjuvazi” kavramları gelişmemişti, ayrıca sınıf olarak “proletarya” da yoktu ve olamazdı da çünkü, herşeyden önce özgür emeğin, bir işletme içinde ussal bir örgütü yoktu (1997: 22)⁴.

Tamamen ekonomik açıdan bakıldığında, evrensel bir kültür tarihi içinde ana sorun, kapitalizmin kendini değişen biçimlerde ortaya koymasındır; yani maceraperest ya da ticari ya da savaş, siyaset, işletme ve kazanç biçimlerine dayalı kapitalizm olarak ortaya koyması değildir. Fark, daha çok, özgür emeğin ussal bir biçimde örgütlenmesini içeren ve burjuvaziye dayalı işletme kapitalizminin olmamasıdır (1997: 22-23).

Burada Weber'in, Avrupa kentini, kendisiyle açıklayan (*self-refential*) ve onu mutlaklaştıran bir açıklama tarzının ötesine geçerek, bu kentin varoluş koşulunu, üretim kapasitesini geliştirmeye uyumlu bir toplumsal ilişkiler düzeninin kurulması olarak ortaya koyduğuna tanık oluyoruz. O halde, kentsellik olgusunun sadece kültürel farklılıklarla açıklanamayacağını Weber de farkındaydı. Bunu vurgulamak önemli gözüküyor; çünkü buradan kentsellik olgusunu anlamamıza ve açıklamamıza yardımcı olacak en uygun yöntem şekillenmeye başlar.

2.Genişleyen Ufuklar:Kentselliği Tarihsel Bağlam ve Süreçler İçinde Anlamlandırmak

Bu yöntem, kentselliği, tarihin bir anında, belirli bir coğrafyada ortaya çıkan özerk (kendi iç yasalarının ürünü), durağan bir mekansal biçime indirgeyerek değil, kendisinin de bir parçası olduğu tarihsel-toplumsal bağlam ve süreçlerle bir iç ilişkililik içinde kavramaktır. Kentselliğin temel niteliklerini araştırmamızı sağlayacak böyle nesnel bir çözümleme düzeyine ulaştıktan sonra ihtiyacımız olan kentsellik ve toplumsal süreçler arasındaki ilişkinin doğasına ilişkin bir öngörümüz olmasıdır. Bu noktada, “Kentsellik bir toplumsal biçim, diğer başka şeylerin yanında belli bir işbölümüne ve egemen üretim tarzıyla genelde tutarlı belli bir hiyerarşik faaliyet düzenine dayandırılmış bir yaşam tarzıdır.” diyen David Harvey'in (2003:187)

⁴ Vurgu bana ait.

egemen üretim tarzıyla, kentselliğin biçim ve işlemesi arasında can alıcı bir ilişki bulunduğu önermesini (2003:188, 198) dikkate alabiliriz. Böyle bir hareket noktası “feodal” ya da “kapitalist” adı verilen üretim ilişkilerinin belli homojenlikler içeren, kendilerine özgü “egemen bir kentsellik biçimi” yaratmasını varsayabilmemizi mümkün kılar.⁵ Bu tarz bir sınıflandırma bir ideal tip kavramlaştırması olmayacağı gibi, Batı dışındaki kentsellik olgusunu anlamaya engel pek çok spekülasyon (ya da oryantalist) formülasyonun da sorgulanmasına katkıda bulunabilir.

Bu tür bir sınıflandırmaya gitmek açısından Gideon Sjoberg’in “sanayi öncesi kent” tipleştirilmesi, önümüze, Weber’in modelinden hem ampirik olarak daha değerli hem de kavramsal açıdan daha yararlı olabilecek bir çerçeve koyar. Avrupa, Latin Amerika, Kuzey Afrika ve Asya bölgelerinde yürüttüğü araştırmalar sonucunda buradaki kentsel topluluklar arasında ekonomik, demografik ve siyasal açıdan önemli benzerlikler saptayan Sjoberg, sanayi öncesi kentinin genel yapısının pek çok kent toplumbilimcisi tarafından anlaşılmamış olduğunu yazar (2002: 53)⁶.

Sjoberg’in de belirttiği gibi Weber, Tönnies ve diğerleri endüstriyel-kentsel (kapitalist) topluluk ile sanayi öncesi (feodal) kenti arasındaki önemli farklılıklar üzerinde, Batılı ve Batılı olmayan toplum kenti arasındaki farklılıkları vurguladıkları kadar kafa yormamıştır. Oysa Sjoberg, on yıl süren görgül araştırmaları sonucunda bir “sanayi öncesi kent” tipolojisi oluşturabilecek düzeyde, kimi yapısal öğelerin bu dönemdeki tüm kentler için geçerli olduğunu gözlemlemiştir. Bu kentler, en genel olarak, birer üretim odağı olmaktan çok dışarıdan alınan gıda malları ve hammaddelerin değiş-tokuşunun gerçekleştiği pazar yerleriydi. Siyasal, dinsel ve eğitimle ilgili önemli işlevleri vardı. Düşük nüfus artışı, mahalleler arası keskin toplumsal farklılaşma, dinsel değerlerin etkisi altında bir gündelik yaşam, yetersiz ulaşım olanakları, mekansal hareketliliğin düşüklüğü diğer önemli özelliklerdi. Bununla birlikte “iş bölgeleri” sanayi kentlerinde olduğu gibi başat bir konuma sahip değildi ve bu konum Ortadoğu’da en büyük cami, Ortaçağ Avrupası’ndaysa katedrale aitti. Yerel topluluk sınırları içinde faaliyet gösteren çeşitli meslek örgütleri (“lonca”), tüccarlar, zanaatkarlar ve hatta köleler, dilenciler ve girişimcilerin çalışmalarını

⁵ Korkut Boratav’ın belirttiği gibi, tarihsel olarak bakıldığında, tek bir üretim ilişkisi yerine, aynı toplumda çeşitli üretim biçimlerinin bir arada var olduğunu saptıyoruz. Ancak geçiş toplumları için söz konusu olabilecek bu durumu, çok uzun bir tarihi ve bütün toplumları kapsayacak biçimde yorumlamak anlamsızdır. Nitekim diğer hallerde yanyana varolan üretim biçimlerinden birinin, egemen üretim biçimi olması beklenir. Çünkü toplumsal kuruluşun asli unsurlarından olan üst-yapı kurumlarının pekçoğunun (özellikle hukuk ve siyaset), bünyelerinde çelişkili unsurlar taşısalar bile, toplumun tümü için geçerli olmak bakımından çeşitli üretim biçimlerinden en az biriyle, yani egemen üretim biçimiyle uzlaşma halinde olması zorunludur (1983:37).

⁶ Yazar, haklı bir değerlendirmeye, eğer bu genel yapısal öğeler anlaşılrsa, özgül kültürel sapmaların da daha anlamlı biçimde kavranma olanağının yakalanabileceğine olan inancını da dile getirir (2002: 53).

düzenleyen birimler olarak kent yaşamının önemli bir bileşeni idi. Toplumsal devingenliğin el alt düzeyde gerçekleştiği bu kentte bir orta sınıfa rastlanmamakta ve toplumsal örgütlenmenin yönetsel, dinsel ve/veya eğitimle ilgili kurumlarında yer alan seçkinler ile karşılarında, ürettikleri mal ve hizmetleri çoğunlukla onların yararına sunan halk yığınları kentin sınıfsal dokusunu oluşturmaktaydı (Sjoberg, 2002:39-44).

Osmanlı kentlerini konu alan monografilerin ve daha genel araştırmaların irdelenmesi, bu kentlerin, Sjoberg'in tanımladığı modele ait pek çok özelliği barındırdığını ortaya koyar. Öyleyse, Osmanlı kentlerinin de, kırsal alana dayalı ve bütünleştirilmiş bir mekan ekonomisinden yoksun bir üretim tarzı içinde yerel ve uzun mesafeli ticarete önemli işlevler edinmiş, siyasi ve dinsel merkez olma özellikleriyle öne çıkan Ortaçağ kentliliğinin (Harvey, 2003:228-229) dışında olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Osmanlı kentlerinden söz etmeden önce, bu toplumun Balkanlar, Anadolu, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı içine alan geniş coğrafyası içinde yer alan kentlerinde, mimari, kültürel ve hatta hukuki bir tekörneklığe rastlanamayacağını en baştan saptamak zorundayız. "Muhakkak ki, Osmanlı kenti bir sentezdir" (Ergenç, 1995:48). Nitekim, 14. yüzyılın başlarında Bizans ve Anadolu Selçukluları arasındaki sınır bölgesinde ortaya çıkıp, iki yüzyıl içinde Avrupa ve Arap topraklarına yapılan fetihlerle bir dünya imparatorluğuna dönüşen Osmanlı'nın kent kültürü, birbirinden oldukça farklı etnik, dini, ekonomik ve politik yapılar üzerinde gelişmişti⁷. Ne var ki bu, Osmanlıların kendilerine özgü bir kentsel düzen oluşturamamış oldukları anlamına gelmiyor. Osmanlı yönetiminin gerek yeni şehirler kurmak gerekse mevcut olanları yeniden düzenlemek yönündeki politikaları, oldukça geniş olan imparatorluk coğrafyasını temsil edebilecek (İslam ve Avrupa kenti tanımlamalarının ötesinde) bir kentsel biçim ve işleyişten söz edebilmeyi olanaklı kılmaktadır.

3. Genel Hatlarıyla Osmanlı Kentlerinin Ekonomi Politikası

Ekonomi politik açıdan Osmanlı kentlerini kavramamıza yardımcı olacak ekonomik, siyasi ve sosyo-mekansal özelliklerin sistematik bir değerlendirmesine geçmeden önce, yönetim merkezi olma temel işleviyle ortaya çıkan bu kentlerin genel yönetim sistemi içerisindeki konumlanışları üzerinde durmak anlamlı gözükmektedir.

---

⁷ Çok farklı özellikler sergileyen bu kentler sayıca da oldukça yüksekti. Sözelimi. Geza David'in aktardığına göre, sadece Ortaçağ Macaristanı'nın Osmanlı bölgelerinde 230 şehri bulunuyordu (1999:111).

3.1.Özerklik bakımından yönetsel birimler ve kentlerin konumu

Bilindiği gibi, 'klasik' Osmanlı düzeni içinde en büyük yönetsel birim, *beylerbeyi* tarafından yönetilen eyaletlerdi. Eyaletler birkaç sancağın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştu⁸. Sancak, sancakbeyinin (vali) emrindeki yönetim birimidir. Sancağın altında yer alan birimler ise kaza ve köylerdi. Hiyerarşik bir yapılanma içinde devletin tarım gelirlerini denetimi altına aldığı bu sistem (*timar*)⁹, ancak, Osmanlı yasa ve yönetiminin iyice yerleşmiş olduğu bölgelerde uygulanabildi. Mısır, Bağdat, Habeşistan, Basra ve Elhasa eyaletlerinde bu sistem uygulanmamıştır (İnalçık, 2004:109). Bu eyaletlere ait gelirlerin toplanması işi, timar sisteminde olduğu gibi devletin askeri yöneticilerine (sipahilere) verilmeyip, yerel bir yöneticinin, bütün askeri ve yönetsel masrafları karşıladıktan sonra *salyane* denen sabit bir miktar vergiyi merkeze göndermesi biçiminde yapılmaktaydı. Ayrıca Doğu Anadolu bölgesindeki sancakların farklı yönetiminden de söz etmek gerekiyor. Doğu Anadolu'nun bazı yörelerine *Hükümet* adı altında özel bir statü tanınmıştı. Hükümetlerin bütün gelirleri, sultanın buyruğu üzerine orduya asker vermek yükümlülüğü bulunan aşiret beylerine aitti. Sultan, bu bölgedeki önemli kentlere bir kadı atar ve bir yeniçeri birliği yerleştirirdi (İnalçık, 2004:111). Özetle, Osmanlı yönetim yapısı, *timar*, *salyane* ve *hükümet* uygulamalarına dayanıyordu. Böylece imparatorluk içinde doğrudan doğruya Osmanlı yönetiminde olanlardan ayrı olarak, birçok özerk yönetim birimi bulunuyordu. Bu, timar sistemi içinde kalan kentler bağımlı bir konumda bulunurken, *salyane* ve *hükümet* uygulamalarına dahil kentlerin belli bir özerklikten yararlanabilmesi anlamına geliyordu. Salyanenin uygulandığı vilayetlerde vali, kadı ve defterdar gibi devlet yöneticileri bulunmakla birlikte, küçük ve orta büyüklükteki kentlerde, çoğu zaman yörenin Osmanlı öncesi etkin olan toplumsal grup ve kişileri etkili oluyordu. Uzun dönemde bu işleyişin, sonradan eyalet merkezi olmuş olan Cezayir ve Tunus gibi, özellikle orta büyüklükteki kentlere tam bir özerklik sağladığı görülmüyordu (Acun, 2002:262).

Salyane eyaletleri ve hükümetlerin yanı sıra Boğdan, Eflak, Erdel, Ragusa (Dubrovnik), Gürcistan ve Çerkezistan ve 17. yüzyılda Kazak Hetmanlığı'yla, Kırım Hanlığı, Mekke Şerifliği ve Geylan gibi tabi Müslüman beylikler de özerk yönetimlere sahipti (İnalçık, 2004:111). Nitekim, Traian Stoianovich de, Osmanlı yönetiminin,

* 1610'a doğru imparatorlukta toplam otuz iki eyalet olduğu belirtiliyor (İnalçık, 2004:109). Bu arada yine İnalçık'ın yazdığına göre "eyalet" terimi 16. yüzyıl sonlarından itibaren kullanılmıştır (2004:122).

⁹ Timar, teorik olarak Sultan'a ait olan topraklardaki vergi toplama yetkisinin, devlete askeri hizmet sağlayan yönetici sınıf üyelerine yaşam boyu sürmek üzere verilmesiydi. Kendi içinde üçe ayrılıyordu: Yıllık gelirleri 20.000 akçeyi geçmeyen ve savaşta yararlılık gösteren sipahilere verilen olağan timarlar, yıllık gelirleri 20.000 ile 100.000 akçe arasında olan ve merkezde, yüksek mevkilerde bulunan yönetici sınıf üyelerine verilen zeamet ve son olarak da yıllık 100.000 akçeden fazla gelire sahip olup, Sultan ve ailesine verilen haslar.

Bizans idaresindeyken önemli yerel ayrıcalıklarla donatılmış ve bu yüzden belli bir özerkliği bulunan ve savaşmaksızın Osmanlı yönetimine girmiş olan Balkan kentlerinde, bu ayrıcalıkları sürdürdüğünü yazar. Örneğin 1430 yılında Sinan Paşa, Yanya'da yaşayanlara, dinlerinin gereğini yerine getirme konusunda tam bir özgürlük tanımıştı. Paşa, aynı zamanda, Yanya piskoposunun hukuki sıfatlarını ve Rumların kale surlarında oturmayı sürdürmelerini kabul etmişti. Ayrıca Yanyalıları, çocuklarını “devşirme” olarak göndermeye ilişkin bir zorunluluk içerisine sokulmamışlardı ve bu ayrıcalıklar, 1611'deki Celali İsyanlarına kadar devam etti. Yazar, benzer haklara sahip başka yerlerin de bulunduğunu aktarıyor (Stoianovich, 1992: 82).

16. ve 17. yüzyıl Osmanlı kentini araştırdığı *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* adlı kitabında (2000, Tarih Vakfı Yurt Yayınları), Suraiya Faroqhi de, Stoianovich'in verdiği bu bilgiden yola çıkarak, 16. yüzyılın “bağımsız” Osmanlı kentinin giderek yerini yarı-bağımlı bir yapıya bıraktığına işaret eder ve bu bakımdan, 17. yüzyıl kentlerinin aynı dönemin Fransız ve İspanyol kentleriyle karşılaştırılabileceği değerlendirmesini yapar. Nitekim, bu dönemde Avrupa'daki mutlakiyetçi devlet de Ortaçağ'ın az-çok özerk, “bağımsız” kentlerini ortadan kaldırmıştı (Faroqhi, 2000:369).

Bu bilgiler gösteriyor ki, 17. yüzyıla kadar Osmanlı coğrafyasının bir kısmında özerk yönetimlere sahip kentlere rastlanabiliyordu. Öyleyse, Doğu'nun kentlerinde, kente yaşayanların iradesinin yönetime yansımadağı varsayımı tartışmalı hale geliyor. Bazı araştırmacıların aktardığına göre, kentlilerin yönetimde söz sahibi olma pratiği, imparatorluğun yönetim sistemindeki farklı uygulamalarla (salyane, hükümet vb.) sınırlı olmayıp bunun ötesine de geçebiliyordu. Özer Ergenç (1995:161), timar sistemi içinde kalan (merkezi otoritenin kuvvetle hissedildiği) kentlerde bile, ayan ve eşraf denilen bir grup kentlinin, kenti ilgilendiren her hususta söz sahibi olduğunu belirtiyor. Yazar, 16. yüzyıl belgelerinde, Osmanlı kentlerinde, devlet ve reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen, hem reayanın temsilcisi durumunda bulunan hem de devlet emirlerinin uygulanmasında resmi görevlilerin yardımcısı görünen “şehir ileri gelenleri” denilebilecek, zengin tüccarlardan, esnafın yaşlı ve güngörmüşlerinden, ulema, imam, hatib gibi tanınmış din adamları ve tarikat şeyhlerinden oluşmuş bir gruptan söz ediyor. Kentin yöneticilerinden biri olan ve devlet tarafından reayaya yüklenen parasal ve hizmet görevlerinin yerine getirilmesi, yükümlülüklerin kentliler arasında adil dağılımının yapılması, işlerin sıraya konması, yükümlülüklerle karşı reayanın dileklerinin merkeze iletilmesi, kente darlık ve sıkıntı çekilmemesi gibi görevleri bulunan *şehir kethüdası* da bu grup içinden atanıyordu (Ergenç, 1982:106-108). Halkın isteği ve seçmesiyle atanan şehir kethüdaları, Osmanlı kent yöneticileri arasında farklı bir konuma sahipti.

Bu alt başlıkla ilgili olarak, Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters'ın birlikte kaleme aldıkları *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000) adlı çalışmada dile getirilen bir noktaya değinmek yerinde olabilir. Yazarlar, Arap toprakları dışındaki Osmanlı kentleri üzerine çalışanların anahtar bir kaynaktan yoksun olduğunu aktarırken bunun söz konusu kentlere ilişkin yanıltıcı bir izlenime yol açmış olabileceğine işaret ederler. "Arap topraklarında yerli bir seçkin sınıfın varlığını çok kesin biçimde kanıtlayan kent biyografileri ve vakayinamelerin benzerleri, imparatorluğun Anadolu ve Balkanlar'daki kentlerinden günümüze pek kalmamıştır." (Eldem, Goffman ve Masters, 2000: 10). Yazarlara göre, Anadolu söz konusu olduğunda Osmanlı hakim sınıfından etnik ve dilsel açıdan farklı bir ileri gelenler grubunun olmaması, belli bir kentli kimliği ve literatürünün oluşmasına engel oluşturmuş olabilir. Bu durum, yani biyografi geleneğinin yokluğu, Anadolu kenti araştırmalarının neredeyse sadece Osmanlı devletinin merkez arşivlerinden elde edilen belgelere ve kadı mahkemesi kayıtlarına bel bağlaması zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Bu koşulda yapılan çalışmalar ise, özgün ve yerli gelişmeler yerine, Osmanlı devletine siyasi ve iktisadi itaate vurgu yapan değerlendirme ve sonuçlar ortaya koymakta ve Osmanlı kentlerinin özerklik ve kentlilik bilincinden yoksun olduğu konusunda muhtemelen yanıltıcı bir izlenimin daha yaygın biçimde kabul görmesine katkıda bulunmaktadır (Eldem, Goffman ve Masters, 2000: 10).

3.2. Kent düzeyinde yönetimsel yapı

Bilindiği gibi, Osmanlı yönetim sistemi içinde yer alan eyalet ve sancak, askeri birimlerdi. Bunlar aynı zamanda *kaza* denilen ve *kadı* tarafından yönetilen şer-i idari birimlerine de ayrılıyordu. Örfi ve şer-i ayrımı olarak bilinen bu durum, kentin, hem *umera/örfi yöneticiler* (beylerbeyilik ve sancakbeyliğinden en alttaki sipahiye kadar uzanan timar sistemi görevlileri)¹⁰ hem de *ulema/ilmiye sınıfı* olmak üzere (kadıdan imama varan, yargı, fetva¹¹ ve öğretim hizmetlerini yerine getirmekten sorumlu görevliler)¹² iki ayrı grup tarafından yönetilmesini beraberinde getirmiştir. Bunun dışında, *ehl-i hirfet* denen esnaf ileri gelenleri (ahi, şeyh, kethüda ve yiğitbaşı gibi) ve muhtesibler de kentin yöneticileri arasında yer alıyordu. Bunlar, çarşı ve pazarda satılan malların fiyatının belirlenmesi, kentsel üretimin örgütlenmesi, esnafın ve üretimi ilgilendiren bir takım standartların uygulanması ve denetimin sağlanması gibi görevleri yerine getiriyordu.

¹⁰ Bunlar, beylerbeyi veya sancakbeyi ya da vali ile mütesellim, ayan, şehir kethüdası, voyvoda, muhassıl, subaşı, derbentçi-yasakçı-mübaşir ve bekçiden oluşmaktadır.

¹¹ Sosyal meselelerin şeriat açısından yorumlanması ve çözümlenmesi.

¹² Ehl-i şerde denen, kadı/naib, müftü, muhızrlar, mahkeme katibi, nakibü'l-eşraf kaymakamı -Hz. Peygamberin soyundan geldiklerini belgeleyen kimselere/seyyid ve şeriflere tanınmış olan ayrıcalıkları korurdu-, müderris, imam ve hatipler bunlar içindedir.

Tüm bu görevliler, merkezi yönetimce atanıyor ve kentlerde seçilmiş yönetici bulunmuyordu. Ancak örfi yöneticiler arasında yer alan ve kentsel topluluk ile devlet arasında aracılık yapan şehir kethüdasının atanmasında kentte yaşayanların isteğinin dikkate alınması, Osmanlı kent yönetimine özyönetimsel bir boyut katıyordu denilebilir¹³. Fakat kent yönetimi açısından en etkin rolün, adli, mülki ve beledi alandaki yetkileriyle kadıya ait olduğunu belirtmekte yarar var. Kadı yargılama yetkisinin yanı sıra kentlerde genel güvenlik, temizlik ve imar düzeninin sağlanmasına, yeme, içme, dinlenme yerlerinin ve esnafın denetlenmesine kadar pek çok görevin baş sorumlusuydu. Bütün bu görevleri kendisine yardımcı olan başka görevliler ve kurumlarla beraber yerine getiriyordu.

3.3.Sosyo-mekansal yapı ve işleyiş

Kentlerin bu gelişkin yönetsel yapısı, nasıl bir sosyo-mekansal çevreye karşılık geliyordu? Öncelikle 16. yüzyılda, hem kırsal hem de kentsel nüfusun % 40-50 oranında artmış olması ve öte yandan dünya ticaretinde gezginci tüccarın önemini kaybedip yerleşik tüccarın ortaya çıkmasının, kentin yapısında önemli bir dönüşüm meydana getirmiş olduğunu belirtmek gerekiyor (Tekeli, 1996:356). Bu yüzyıla kadar Osmanlı kenti, Ortadoğu kentlerine benzer biçimde bir kale ve kalenin dışında kalan “kale altı” denen bir kısımdan oluşuyordu. Kalenin içinde, içkale ya da hisar denilen yerde yöneticiler oturuyor, bunun dışında ise, kentin ileri gelenlerinin oturduğu ve zanaat faaliyetlerinin yürütüldüğü kısımlar yer alıyordu. Bu noktada Osmanlı kentlerinde yöneticilerin konutlarından ayrı bir işyerleri olmadığı belirtilmelidir. Yöneticiler kendi konutlarında iş gördüklerinden, kent merkezinde yönetim işlevli ayrı binalar yer almıyordu. Kale altında ise, pazarlar ve yerleşik olmayan ticari faaliyetler ile tarımla uğraşanlar, kervansaraylar, bazı tekke ve zaviyeler bulunuyordu. 16. yüzyıl ile birlikte, kentin bu yapısı dönüşerek, kalenin karşısında yerleşik ticaretin yürütüldüğü *bedesten* denen kapalı çarşılar yaygınlaştı (Tekeli, 1982:20; Tekeli, 1996:357). Bedestenler çoğunlukla vakıflar yoluyla kuruluyordu.

Bu noktada, kentlere kamu hizmeti sağlayarak gelişmelerinde önemli rol oynayan bir kurum olan *vakıflar* üzerinde durmak gerekiyor. Çoğunluğu askeri yöneticilerce kurulan ve özerk bir yönetime sahip olan vakıflar, kent yaşamının çok önemli bir unsuruydu. Kentsel altyapı hizmetleri, dinsel ve sosyal hizmet üreten yapıların inşası vakıflar tarafından görülürdü. Bedestenin yanı sıra, cami, aşevi, medrese, hastane gibi yapıları içeren *külliyeler* ile bunların bakımı için gerekli dükkan, kervansaray, hamam, boyahane, mezbaha, değirmen vb. yapılar, vakıflar tarafından inşa edilir ve

---

¹³ Şehir kethüdalığının, 17. yüzyılda ayanlığın oluşmasıyla önemini yitirmeye başladığı belirtilmektedir (Özkaya, 1985:200).

korunurdu. Kamu hizmeti sunarak kentlerin gelişmesinde doğrudan rol alan vakıflar ayrıca (özellikle büyük vakıflar) yalnızca kentsel gelire dayanmayıp, gelirinin önemli bir kısmını köylerden elde ettiğinden, köyden kente sürekli bir artıkdğer aktarımının aracı olarak da kent ekonomisine ve dolayısıyla kentleşme süreçlerini hızlandırmaya katkıda bulunmuştur (Faroqhi, 2000:56).

Vakıflar aracılığıyla kurulan ve Osmanlı kentine özgün bir nitelik kazandıran bu dinsel ve sosyal yapı topluluğu, 16. yüzyıldan sonra, kalenin karşısında ikinci bir mekansal odak olarak belirmiş ve kentlerin çekirdeğini oluşturmuştur¹⁴. Bunların çevresinde, zaman içinde belirli üretim dallarında ve ticaret ile hizmet faaliyetlerinde uzmanlaşan sokaklar oluşmuş, bu gelişmeler de, yeni konut alanlarının/mahallelerin kurulmasını beraberinde getirmiştir (Tekeli, 1996:358).¹⁵ Diğer İslami kentlerde mahalle, etrafı yüksek duvarlarla çevrili, geceleri kapanan kapılarıyla dikkat çeken, çeşitli etnik ve dinsel grupların kapalı bir bütün olarak yaşadığı savunma bölgesiyken, Osmanlı kentinde, devlete karşı yükümlülüklerin yerine getirilebilmesi ve sosyal hizmetlerin daha iyi görülmesini sağlayan temel birimler olarak ortaya çıkmıştır (Ergenç, 1995:159). Bu mahalleler, etnik ve dini gruplar temelinde farklılaşmış, aynı inanç ve gelenekten aileler, farklı sınıflardan da olsalar, aynı mahallelere toplanmıştı. Mahalleler arasında yüksek duvarlar ve demir kapıların bulunmaması, dinsel ve etnik gruplar arasında katı bir ayrılma ve içe kapanmanın yaşanmadığının göstergesi olarak değerlendirilebilir (Ergenç, 1995:50).

Bedesten, külliye, çarşı ve hanları içeren bir ekonomik ve sosyal yapılar topluluğu etrafında gelişen ve Arap kentlerinden farklı olan bu kentsel yapıya, 1462 yılında kurulan, dolayısıyla Bizans kültüründen devralınmış olduğunu varsayamayacağımız Saraybosna'da da rastlandığına göre, onun, Osmanlı kentlerinin fiziksel karakteristiğini oluşturduğunu düşünebiliriz (Pinon, 1999:168)¹⁶.

---

¹⁴ Osmanlı kentinin farklı dinleri ve etnik grupları barındıran çok inançlı yapısını ihmal etmeden, kilise ve sinagogların da bu yapılar içinde yerini koruduğunu belirtmek gerekir. Meropi Anastasiadou, Selanik kentini konu alan araştırmasında, 19. yüzyılda, kentteki Yahudi ibadethanelerinin çoğunun pazar yerinin hemen yakınında yer aldığını belirtiyor (2001:51).

¹⁵ Bugün hala bir çok Anadolu kentinde "Şehre küstü" olarak bilinen mahalleler bulunmaktadır. En erken 15. yüzyılın ilk yarısında Bursa'da rastlanan Şehre küstü adlandırması, 16. yüzyılın tahrir defterlerinde birçok kentte görülen bu isim, bu yüzyıldaki kentsel gelişmeye bağlı olarak artmış ve geleneksel kentin fiziki sınırlarını değiştiren bu ikinci mekansal odak çevresinde kurulan yeni mahalleler için kullanılmış olmalıdır (Baykara, 1999:533).

¹⁶ Kentteki yapılaşma süreçlerinin belli kurallar içinde işlediğini de vurgulamak gerekiyor. Devlet yapılarının Hassa Mimarları Ocağı eliyle gerçekleşmesi, kentlerde homojen bir yapı anlayışının gelişmesine yol açmıştı. Özel mülkiyeye konu olan yapılar da, inşaat esnafı (lonca içi denetim), kadı ve şehir mimarının denetimi altındaydı (Tekeli, 1996:358). Ancak Edirne, Bursa ve Kahire hariç başkent dışındaki kentlerde bir mimar görevlisinin bulunduğu yönünde fazlaca bilginin olmadığı da belirtilmektedir (Orhonlu, 1984:12).

3.4.Ekonomik yapı

Yönetim işleviyle ortaya çıkan kentler, önemli ekonomik işlevler de edinmişlerdi. Tarımsal üretimin gerçekleştirildiği kırsal bağımlılık ilişkisi içinde, ticaretin ve zanaat üretiminin merkezi olarak beliren kentler, artığın toplandığı ve merkeze aktarıldığı yerlerdi. Tarımsal olmayan mal ve hizmetlerin üretildiği kentin aynı zamanda tarımsal ürün için bir pazaryeri olması, yakın kırsal çevresiyle sürekli bir alışverişin de temelini oluşturmaktaydı. Fakat pek çok kent, özellikle önemli ticaret yolları üzerinde bulunanlar bölgesel ve uzun mesafe ticarete de önemli işlevler edinmişti. Bursa, Selanik, Halep, Kahire, Tokat bunun önde gelen örnekleridir.

Üretim ve ticaret, ağırlıklı olarak loncalar halinde örgütlenmiş esnaf ve zanaatkar grupları tarafından yapılmaktaydı. Loncalar kentin ekonomik yaşantısının devlet tarafından denetlenmesinin en önemli aracıydı. Şer'î hukukun uygulayıcısı kadı, lonca düzeninin de denetleyicisi durumundaydı. Loncaların işleyişine ilişkin kararları alan örgütün başı ve bu kararların uygulayıcısı olan "kethüda", esnaf tarafından seçilmekle beraber, kadı tarafından atanmakta ve karar ve uygulamalarında ona karşı sorumlu tutulmaktaydı (Aktüre, 1981:48).

Hammaddenin sağlanmasından fiyatların belirlenmesine dek, tüm üretim sürecini ayrıntılı kurallara bağlayan lonca sistemi, mevcut üretim tarzına özgü kısıtlı pazar koşulları altında bir yandan üyelerini, kentteki kadı ve diğer yöneticiler aracılığıyla, lonca dışından gelebilecek rekabete karşı korurken, diğer yandan onların kendi aralarında doğabilecek rekabet koşullarını ortadan kaldırıyordu. Loncaların sayısı, kentin büyüklüğü ve refahının da göstergesiydi. 15. yüzyılda Bursa'da altmış dolaylarında lonca bulunuyordu; 17. yüzyılda Manisa'da elli lonca vardı (İnalçık, 2004:165).

Kentsel pazardaki ürünler ağırlıklı olarak loncalar elinden çıkmış olsa da, lonca dışında kalan bir üretimin (hane/ev ve atölye üretimleri) ve kırsal sanayinin de bu pazara ürün sağladığı belirtilmelidir.¹⁷ Faroqhi'nin aktardığına göre, kırsal ürünün kentsel tüketicilere aktarılmasında çeşitli yollara başvuruluyordu. Bunlardan biri, 16. yüzyıldan başlayarak sayıları artan köy pazarlarından, ürünlerin satın alınarak kentsel pazara aktarılmasıydı. Bazı durumlarda kentliler köylüleri yolda karşılayıp ürünlerini satın alıyor ve kentsel pazara getiriyordu. Özellikle yeniçerilerin ve diğer idari görevlilerin bu ticarete rol oynadığı durumlarda bu satışlar gönüllü değil, zorla

¹⁷ Quataert, çok haklı olarak, Osmanlı üretim (imalat) sisteminin, çoğu gözlemci açısından, yalnızca kentsel ya da bir lonca örgütlenmesine dayalı olarak yapıldığı zaman görünürlük kazanmasını eleştirir. Osmanlı kent ekonomisindeki loncaya bağlı olmayan kentsel üretimin ve kırsal sanayinin rolü de mutlaka vurgulanmalıdır (1999:15)

oluyor ve bazen düpedüz soygun biçimini alıyordu (2000:70). Yerel pazarlar kentlilerle köylüler arasında şiddetli bir rekabete konu oluyordu (Faroqhi, 2000:71).

3.5.Sosyal yapıdaki farklılaşma ve sınıflar

Tüccar loncalarının büyük bir kısmı sadece yerel pazara ürün satarken, bir kısmı da kervan ticareti ve denizaşırı ticaret yoluyla, ürünlerini, imparatorluğun diğer kentlerine ya da dışına pazarlamaktaydı. Kentler ve bölgeler arasında yoğun bir ticari ilişkiler ağının gelişmesini sağlayan bu uzun mesafe ticareti, kentte ticaretle uğraşanlar arasında toplumsal farklılaşmalara da yol açıyordu. Sadece yerel zanaatlar ve perakende ticaretle uğraşan, imalathane ve dükkan sahibi zanaatkarlar “esnaf” olarak bilinmekte ve toplumsal konum olarak daha aşağıda yer almakta idiler. Bunlar, ürünleri üzerindeki sıkı fiyat denetimi (“narh”) ve ödedikleri çeşitli vergiler nedeniyle sermaye birikimi sağlayamayan bir kesimdi. Yöre ve bölgenin ürünlerini dış pazarlara satan ikinci grup ise, “tüccar” ya da “bezirgan” olarak adlandırılırdı. Esnaf, devletin ihtisab kurallarına bağlı iken, büyük tüccara bu kurallar uygulanmazdı. Bu da söz konusu grubun (tüccar, bezirgan) servetlerini artırmalarının önündeki önemli bir engeli ortadan kaldırıyordu. Büyük servet sahibi yönetici seçkinlerin ve zengin dini vakıfların, nakit paralarını bu tüccarlar aracılığıyla işlettiği belirtilmektedir (Ergenç, 1995:128; İnalçık, 2004:168).

Osmanlı kentlerindeki sosyal farklılaşma, tüccarların kendi aralarında ortaya çıkan bu tabakalaşmadan ibaret değildi. Buraya kadar anlatılanların gösterdiği kadarıyla kentsel toplum, doğrudan doğruya Sultan tarafından atanmış yöneticiler (Umera, Ulema); özellikle Arap topraklarındaki kentler için geçerli olmak üzere, Osmanlı dönemi öncesinden yerleşik, yerli bir seçkin zümre ile tüccar ve zanaatkarlardan oluşmaktadır. Ayrıca göçebeler, seyyar satıcılar, hamallar, yoksul köylüler, dilenciler, ve işsizler de kentsel nüfus içinde yer almaktaydı. Bu tablo, kentsel yaşantıda belirgin bir sosyal farklılaşmaya karşılık gelmektedir. Bilindiği gibi, Osmanlı toplum yapısında yöneten ve yönetilen ayrımı iki farklı sınıf dokusu ortaya çıkarmıştı. Bunlardan birincisi, Sultana bağlı (onun otoritesini temsil eden), devlet gelirlerinden pay alan ve vergi ödemeyen askeri yöneticiler ile ulemanın oluşturduğu *askeriler*; ikincisi ise temel üretici toplumsal tabaka olan köylüler ile sınırlı da olsa, tarımsal olmayan mal ve hizmet üreten esnaf ve zanaatkarların oluşturduğu *reyadır*¹⁸. Kentlerdeki sınıfsal yapı da bu genel yapının bir yansımasıydı. Ancak elbette ki, fiilen ortaya çıkan kentsel iktidar yapısı, bu kadar berrak bir

¹⁸ Boratav, çağdaş bürokrasiden farklı olarak Osmanlı toplumundaki yönetenleri bir toplumsal sınıf olarak tanımlamanın teorik açıdan tutarlı ve mümkün olduğunu belirtir. Çünkü temel üretici sınıf olan köylünün ürettiği artığa vergileme/aşar türü bir mekanizmayla el koyma ilişkisinin yarattığı toplumsal sınıflar dükalitesi içinde askeriler/devlet yöneticileri temel sınıflardan biri olarak karşımıza çıkar (1991:9-11).

görünüm sunmuyordu. Artı ürünü denetleyen esas yöneticiler olan askeriler, (eyalet ve sancakbeyleri, dergah-ı ali çavuşları, kadı, naib, müfti, müderris), yerli seçkin zümre ve uzun mesafe ticareti yapan büyük tüccarlarla beraber kentin egemen bloğunu oluşturuyordu. Bu gruplar arasında zaman zaman geçişlilikler olduğu da söylenebilir. Nitekim bir tüccarın beyler sınıfına katılarak sancakbeyliğine kadar yükseltilebildiğini Ergenç aktarıyor¹⁹.

Yeri gelmişken toplumun yatay yönde bir farklılaşma gösterdiğini de belirtelim. Müslüman, Rum-Ortodoks, Ermeni ve Museviler, Osmanlı toplumunu oluşturan milletlerdi. “Tebaa” yı oluşturan bu dört milletin dışında kentlerde ticaretle uğraşan yabancılar da bulunuyordu. Örneğin Aktüre (1981:65), bütün 18. yüzyıl boyunca, Ankara’da tiftik ticaretiyle uğraşan İngiliz, Fransız ve Hollandalı tüccarların yaşadığını H. J. Van Lennep’ten aktarıyor.

3.6. Osmanlı kentlerinin 16.-19 yüzyıl arasındaki dinamizmi

Genel nitelikleri bakımında kısaca betimlemeye çalıştığımız Osmanlı’nın bu ‘klasik’ kent dokusu, 19. yüzyılda köklü değişiklikler geçirdi. Kuşkusuz buraya kadar çizilen resim, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla değişmez bir nitelik sunmuyor. 16. yüzyıl sonunda devletin ‘fetihler’ döneminin gelirlerinden (savaş gelirleri, gümrük gelirleri) yoksun kalması genel bir para darlığının ortaya çıkmasına yol açmış ve dünya ekonomisinin o dönemde içinde bulunduğu bunalım da bu olguyu beslemişti (Aktüre, 1981:34)²⁰. Ayrıca savaş teknolojisindeki değişimler ve ateşli silahların kullanılmaya başlamasıyla timarlı sipahilerin besledikleri atlı askerlerin önemini giderek yitirmesi, timar sisteminin çözülmesine ve askeri yöneticilerin gelirler üzerindeki haklarını kaybetmesine yol açtı. Artığı denetleme gücünü yitiren askeri yöneticiler, ürüne zorla el koymaya kalkışınca da Celali ayaklanmaları diye bilinen olaylar patlak verdi (İslamoğlu-İnan, 1991:240-241). 17. yüzyıl başlarına uzanan bu karışıklıklar, yöneten sınıfı içinde yer alan askeri yöneticilerin klasik Osmanlı düzeni içindeki toplumsal gücünü ve konumunu yitirmesiyle sonuçlandı. Kentler ve büyük kasabalara Celalilere karşı yeniçeriler yerleştirildi. 1590’lardan 1610’lara kadar devam eden bu iç savaş hali, Batı ve Orta Anadolu’daki kentleşmeyi uzun dönemde olumsuz etkiledi. Kervan yollarının güvensiz hale gelerek ticaretin işlekliliğini yitirmesi ve yiyecek kıtlığı ve toplumsal kargaşanın yol açtığı nüfus kayıpları kentsel gelişmeyi kesintiye uğrattı (Faroqhi, 2000:337). Bundan başka önemli bir gelişme ise, bu yüzyılda, iltizamın²¹

¹⁹ Bknz. Ergenç, 1995:128.

²⁰ 16. yüzyıl ortalarından başlayarak ortaya çıkan bu para darlığı, faizcilik kurumunun karlı bir iş olarak doğuşunu başlatmıştır (Aktüre, 1981:36).

²¹ 15. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmış olan iltizam usulü, timar sahiplerinin, vergi toplama işini kendisi veya devlet hazinesi adına “mültezim” denen bir başkasına devretmesiydi. Mültezimler, vergi toplama işini ihale yoluyla devletten satın alıyorlardı.

egemen vergilendirme biçimi olarak timar sisteminin yerini almasıyla, tarımsal artığın toplanmasının el değiştirmesi, genellikle yöre ya da bölge ileri gelenleri/yerel seçkinler, ulema ya da ticaret erbabından gelen mültezimler tarafından gerçekleştirilmeye başlanmasıydı. Mültezimler, özellikle 19. yüzyılda artan ticari talep karşısında köylülere daha çok vergi almak ya da devlete daha azını vermek yoluyla artığın daha büyük kısmına el koymaya başladılar (İslamoğlu-İnan, 1991:241-242). Bu durum mültezimlerin ekonomik gücünü artırıp devlet gelirlerinin düşmesine yol açarken, 17. ve 18. yüzyıllarda, vilayetlerde/kentlerde merkezi yönetimin denetiminden daha özerk politik yapıların oluşmasını da beraberinde getirdi. Kentlerin politik yapılarında gözlemlenen bu değişim dışında, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca kentlerin yapısında önemli bir değişiklik gözlenmedi. 19. yüzyıl ise, Osmanlı'nın modernleşme ve kapitalistleşme evresine girmesiyle hem yerleşme sisteminde hem de kentlerin işlevlerinde önemli dönüşümlerin yaşandığı bir yüzyıl oldu.

Son Notlar

Avrupa merkezilik, tarih boyunca, ekonomik hacmi batıdan daha yüksek ticaret yolları üzerinde, büyük kentsel yerleşimlere sahip olmuş olan doğuyu kentsel gelişme açısından tarihsizleştirirken, Osmanlı kentine dair egemen tarih yazımı da, Osmanlı toplumunun batıyı açıklayan kavramsal çerçevelere uymadığında ısrar eder ve kentlerin tarihini, ekonomik-politik gelişme dinamiklerinden çok kültürelci genellemeler içinde anlamlandırmaya yoğunlaşır. Osmanlı tarihini Batı Avrupa çıkışlı genel çerçevelerden ayrı tutma eğilimi²², bu toplumda ortaya çıkması muhtemel eşlenebilir olgu ve süreçlerin çözümlene dışı kalmasına yol açmış olmalıdır. Kuşkusuz dile getirilen bu kaygı, bir olgunun Avrupa tarihinde ortaya çıkmış olmasının, bu olgunun, Osmanlı'da da ya da dünyanın başka her yerinde yaşanmış sayılmasını gerektirdiği gibi başka türlü bir Avrupa merkezilikten kaynaklanmıyor.

Bu yazı, Osmanlı kentlerini, Weber'in açtığı tartışma alanı içinde Doğu-Batı kavram çifti, Batı Avrupa kentlerinin biricikliği, İslam Kenti gibi çerçevelerde değerlendiren kültürelci yaklaşımlara karşı maddeci bir eleştiri getirmeye çalıştı. Buraya kadar söylenenler, Osmanlı kentlerinin kendisine has/biricik, monolitik ve durağan yapılar değil, coğrafi ve kültürel çeşitlilik içinde dinamik, yatay ve dikey eksenlerde tabakalaşmış, tarihsel ve toplumsal süreçlerle karşılıklı bir belirlenim ilişkisi içinde kendine özgü sosyo-mekansal bir yapıyı ve kentliliği üreten mekanlar olduğunu gösteriyor.

Bu kentleri *sanayi öncesi kent*, *kapitalizm öncesi kent*, *feodal kent* gibi tarihsel

²² Bu, Avrupa merkeziliğe karşı gelişen tepkisel bir tutum olsa bile, bizi, Osmanlı toplumunu dünya tarihi içinde hak ettiği yere yerleştirmekten alıkoyduğu oranda, nihai olarak Avrupa merkezidir.

kategoriler içinde, basit bir şablonculuk adına değil, söz konusu kavramların içini, Batı Avrupa tarihi dışındaki deneyimler ışığında yeniden doldurmak ve evrenselleştirmek üzere yeniden düşünmek analitik bir kent tarihçiliği için kaçınılmazdır.

Osmanlı toplumundaki kentleşme dinamiklerini ve süreçlerini bu şekilde çözümlenmeye çalışmak, 16.yüzyıldan, kapitalizme geçişin ilk adımlarının atıldığı 19.yüzyıla kadar geçen süreçte, bu geçişin çoğu zaman 'klasik' yapının bozulması olarak adlandırılan kimi nüveleri ve önkoşullarının kentlerin bağrında nasıl geliştiğini ortaya koymak açısından da oldukça aydınlatıcı olabilir.

Kaynaklar

- Abu-Lughod, J. (1989) "What is Islamic About a City?". *Some Comparative Reflections* içinde. **The Proceeding of International Conference: Urbanism in Islam**. cilt.1. (der. ve yay. haz.) Middle Eastern Culture Center in Japan, 193-216.
- Acun, F. (2002) "A Portrait of the Ottoman Cities". **The Muslim World**, 92 (Fall), 255-285
- Aktüre, S. (1981) **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi**. 2.baskı. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği
- Anastassiadou, M. (2001) **Selanik**, çev. I. Ergüden. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Baykara, T. (1999) "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet midir?". **Osmanlı Ansiklopedisi**, c. 5. Ankara Yeni Türkiye Yayınları. 528-535
- Boratav, K. (1991) **Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**. İstanbul:Gerçek Yayınevi
- Boratav, K. (1983) **İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları**, İstanbul:Belge Yayınları
- Cerasi, M.M. (2001) **Osmanlı Kenti**, çev.A. Ataöv, 2.baskı. İstanbul:YKY
- David, G. (1999) "XVI. Yüzyıl Osmanlı Devri Macaristanı'nda Şehirleşme". **Osmanlı**, cilt 4. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 111-116
- Eldem E., D. Goffman ve B.Masters (2000) **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti**, çev. S.Yalçın. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Ergenç, Ö. (1995) **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı:XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara:Ankara Enstitüsü Vakfı
- Ergenç, Ö. (1982) "Osmanlı Klasik Dönemindeki 'Eşraf' ve 'A'yan' Üzerine Bazı Bilgiler", **Osmanlı Araştırmaları**, III., 105-118
- Ergenç, Ö. **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma**. basılmamış doçentlik tezi.
- Faroqhi, S. (2000) **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**. çev. N. Kalaycıoğlu, 3.baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Harvey, D. (2003) **Sosyal Adalet ve Şehir**, çev.M. Morali, İstanbul:Metis

- Hourani, A.H. (1970) "Introduction: The Islamic City in the Light of Recent Research". A.H.Hourani ve S.M.Stern (der.) **The Islamic City** içinde. USA:University of Pennsylvania..
- İnalçık, H. (2004) **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, çev.R. Sezer, İstanbul:YKY
- İslamoğlu-İnan, H. (1991) **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İstanbul:İletişim Yayınları
- Lapidus, I.M. (1969), "Muslim Cities and Islamic Societies". I.M. Lapidus (der.) **Middle Eastern City** içinde, California: University of California Press
- Lapidus, I.M. (1970) "Muslim Urban Society in Mamluk Syria" A.H.Hourani ve S.M.Stern (der.) **The Islamic City** içinde. USA:University of Pennsylvania:
- Lefebvre, H. (1994) *The Production of Space*. Oxford ve Cambridge:Blackwell
- Orhonlu, C. (1984) "Şehir Mimarları". S. Özbaran (der.) **Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar** içinde (1-26). İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no:31
- Özkaya, Y. (1985) **18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Pinon, P. (1999) "Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı Kentlerinde Kentsel Dokular Tipolojisi Üzerine Bir Deneme". N. Akın, A. Batur ve S. Batur (der.). **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras"** içinde, İstanbul: Yem Yayın
- Pirenne, H. (1937) **Economic and Social History of Medieval Europe**, New York:Harvest Books
- Quataert, D. (1999) **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, çev. T. Güney, İstanbul: İletişim
- Sjöberg, G. (2002) "Sanayi Öncesi Kenti", B.Duru ve A.Alkan (der. ve çev.) **20. Yüzyıl Kenti** içinde. Ankara:İmge Kitabevi
- Stoianovich, T. (1992) **Between East and West, The Balkan and Mediterranean Worlds**, cilt 2. New Jersey: Princeton University Press
- Tekeli, İ. (1996) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri", V. Akyüz ve S. Ünlü (der.) **İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler** içinde, İstanbul:İlke Yayınları
- Tekeli, İ. (1982) **Türkiye'de Kentleşme Yazıları**, Ankara:Turhan Kitabevi
- Weber, M. (2000) **Şehir**, D. Martindale ve G. Neuwirt (yay. haz.), çev.M. Ceylan, İstanbul:Bakış Yayınları
- Weber, M. (1997) **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu**, çev.Z. Aruoba, İstanbul: Hil Yayın
- Yerasimos, S. (1996) "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", P.Dumont ve F. Georgeon (der.) **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri** içinde. çev. A. Berktaş, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları